

Unger, Josef

Změny struktury osídlení ve 12. až 14. století na jižní Moravě

Archaeologia historica. 1993, vol. 18, iss. [1], pp. 119-139

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140045>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Změny struktury osídlení ve 12. až 14. století na jižní Moravě

JOSEF UNGER

Rozhodujícím obdobím pro utváření sídlištní sítě i krajiny bylo na jižní Moravě 13. století. Vzhledem k sbírkotvorné činnosti Regionálního muzea v Mikulově byly tyto změny studovány na okrese Břeclav, který z hlediska geografického zasahuje do několika horopisných jednotek (Dyjsko-svratecký úval, Dolnomoravský úval a Žďárnický les).

Mladohradištní osídlení

Archeologické výzkumy dnes ukazují, že zánik Velkomoravské říše znamenal zhrubnutí kultury a zánik mnoha sídlišť, neznamenal však úplné vylidnění jižní Moravy. Doznívání života během 10. stol. je doloženo na Pohansku u Břeclavi, kde byly objeveny i objekty interpretované jako kultištně související s pohanskou reakcí po rozpadu velkomoravské mocenské struktury (Dostál 1978). Kromě mnoha v 10. stol. opuštěných sídlišť a pohřebišť jsou známy i lokality, na nichž osídlení přetrvává. Každopádně však 10. stol. znamená podstatné oslabení populace sídlící na jižní Moravě a spíše se zdá, že obyvatelstvo se stahovalo na střední Moravu a do Hornomoravského úvalu (Měřínský 1986). Podmínky pro nový rozmach osídlení vytvořilo až dobytí Moravy knížetem Oldřichem, které se datuje do průběhu roku 1019 (Krzemińska 1986, 77). Zdá se, že od 11. stol. byla sídlištní struktura budována znovu, i když v podstatě navázala na osídlení velkomoravské. Proto také nedaleko velkomoravských hradišť se objevují mladohradištní opevněná centra Břeclav, Podivín a Strachotín. Nově bylo zbudováno opevnění na mikulovském hradním kopci, patrně po přesunutí hranice více k jihu v důsledku vítězné bitvy u Mailberka r. 1082 (Měřínský 1981, 160).

Základy hospodářství — zemědělství a chov dobytka byly v tomto období v podstatě na stejné úrovni jako v období předchozím. Svědčí pro to podobné zemědělské nářadí (Beranová 1975, 15) a zvířecí kosti dokládající chov těchto druhů domácích zvířat jako v době velkomoravské (Peške 1981). Z řemeslné výroby je běžně na venkovských sídlištních doloženo zpracování železa poměrně četnými nálezy strusky (Novotný 1971, 151, Unger 1981, 62, Unger a kol. 1980, 34). Archeologické nálezy však dokládají soustředění řemeslné výroby do okolí mladohradištních center, jako byl například hrad Strachotín lokalizovaný na „Vysokou zahradu“ u Dolních Věstonic (Měřínský 1983, Himmelová—Měřínský 1987).

Víceméně hypoteticky se předpokládá existence nejen zemědělských sídlišť, ale i sídlišť řemeslnických, řemeslnicko-zemědělských, rybářských, pasteveckých salašnických a strážních (Snášil 1975, 308). Ve skutečnosti na konkrétních nálezech většina těchto sídlišť není doložena. Z výzkumů na břeclavském okrese víme, že vesnice se skládaly ze zahloubených obydlí s kamennými pecemi, zahloubených hospodářských staveb pravoúhlého půdorysu a dalších zahloubených objektů sloužících především k uskladnění zásob (Novotný 1971, Unger 1981, Unger a kol. 1980). Je pravděpodobné, že součástí sídlišť byly i nadzemní stavby kúlové konstrukce se stěnami vyplétanými z proutí, které byly oboustranně omáznuty hlinou a různě hliněné pece sloužící jak k vaření v domech, tak i k pečení chleba mimo dům (Nekuda 1973).

Důležitou funkci vojenskou a správní měla opevněná sídla — hrady nebo hradiska. Nejdůležitější z nich byl břeclavský hrad nazvaný podle svého zakladatele knížete Břetislava, který jej nechal postavit ve druhé čtvrtině 11. stol. Archeologické nálezy umožňují tento hrad lokalizovat do míst břeclavského zámku na břeh Dyje u důležitého mostu vedoucího do Rakous. K hradu patřilo i předhradí situované do prostoru dnešního náměstí, kde pravděpodobně stával i velkofarní kostel (Kordiovský 1987, Měřínský 1981, 157).

Lépe jsme díky soustavnějším archeologickým výzkumům informováni o podobě hradu Strachotína, který bývá lokalizován na hradisko „Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic (Poulik 1948 — 1950, Měřínský 1985a, 206—207). Mohutný, až 6 m vysoký val, dnes poškozený jak řekou Dyjí, tak i stavební činností při budování vodního díla, je pozůstatkem hradby, která chránila takřka trojúhelníkový areál o výměře 0,775 ha. Hradba dlouhá 340 m v základu, výšce 6 m a šířce ochozu 4 m, obsahovala asi 19 000 m³ dřeva a hlíny, z čehož mohlo být 3 600 m³ dřeva (Procházka 1986, 241—302). V opevněném areálu stával kamenný kostelík, obytné a hospodářské budovy a výrobní objekty. Pobyt ozbrojené knížecí družiny je doložen relativně četnými ostruhami a podkovami. Také šperky svědčí pro pobyt osob vyšší společenské vrstvy. V prostoru staršího hradiska „Petrova louka“ bývalo předhradí, nebo trhová ves, náležející k tomuto hradu. Je to doloženo sídlištními i výrobními objekty a pohřebištěm s bohatými nálezy (Měřínský 1985a, 1985b).

Vzdor soustředěné pozornosti zatím toho nejméně víme o podivínském hradě několikrát uváděném písemnými prameny druhé poloviny 11. a počátku 12. stol. Stával patrně jižně od dnešního města v inundačním terénu. Jeho lokalizace zatím nebyla archeologicky ověřena (Hortvík 1986).

Nejistý je charakter mladohradištního sídliště na mikulovském zámeckém kopci (Novotný 1977). Těžko přístupný skalnatý terén však sotva umožňuje jiný výklad než opevnění. Malý rozsah možné zásavby však nasvědčuje tomu, že se jednalo o jiný typ než byl třeba Strachotín. Nejpravděpodobněji to byl opěrný bod zajišťující přemyslovské územní zisky po bitvě u Mailberka r. 1082 (Měřínský 1981, 160). Přestože v okolí Mikulova není bezpečně doloženo stejně staré venkovské osídlení, musíme je předpokládat, protože jinak by opěrný bod neměl ani potřebné hospodářské zázemí a územní zisk by vlastně ani neměl smysl. V r. 1991 bylo zjištěno mladohradištní opevnění u Drnholce.

Přestože archeologickým lokalitám z 11.—12. stol. byla věnována archeology menší pozornost než lokalitám z předchozích období, je zřejmá diferencovanost sídlišť. Zatím jsou archeologicky doložena venkovská sídliště, hrady a předhradí nebo trhové vsi. Strukturu osídlení známe ještě především z archeologických pramenů, ale některá místa jsou již jmenována v pramenech písemných. Menší počet známých lokalit oproti velkomoravskému období může odrážet jak skutečný stav, tak i stav výzkumů. Problematická je velikost sídlišť. Vzhledem k tomu, že úroveň zemědělství i řemesel nepřekročila v podstatě úroveň v době velkomoravské, měla by tomu odpovídat i přibližně stejná velikost sídlišť, tj. 30—40 obyvatel. Tento odhad potvrzují i výsledky výzkumů přibližně stejně starých pohřebišť na Slovensku, kde v Nitranské Blatnici a Trebišově pohřbívali lidé ze sídliště o 20—30 obyvatelích (Ruttikay 1985, 172). V listině z r. 1075 se v jednom sídlišti na Slovensku uvádí 10—20 usedlostí, ale na velké rozdíly mezi konkrétními sídlišti ukazuje listina z r. 1158, kde se velikost pohybuje od 8 do 72 usedlostí (Habovštiak 1985, 75). Na Litoměřicku v 11.—12. stol. je odhadována průměrná velikost venkovského sídliště na 6—9 domů (Zemlička 1980, 62).

Na dnešním břeclavském okrese byly nejvíce osídleny břehy velkých řek a poměrně značná hustota sídel je pozorována na Kloboučku. Osídleno bylo tedy přibližně stejné území jako v době říše velkomoravské (obr. 1). Nemáme sice představu o husto-

Obr. 1. Osídlení okresu Breclav ve 12.—14. stol. Legenda: 1 — lokalizovaná města, městečka a vsi ve 13.—14. stol., 2 — přesně nelokalizované vesnice 13.—14. stol., 3 — hrady a tvrze 13.—14. stol., 4 — trasy nejdůležitějších komunikací (upraveno podle R. Vermouzka), 5 — území osídlené ve 12. stol.

tě obyvatelstva v nejbližším okolí tří mladohradištních hradů, ale musíme počítat, že zhruba při stejné úrovni hospodářství se na daném území mohlo užít zhruba stejně lidí, tj. 4 600—5 000, což znamená hustotu 3,9—4,2 osob/km² přepočítáno na celé území okresu a 9,2—10,0 obyvatel/km² na osídleném území. Pro srovnání na Slovensku se ve 12. stol. počítá se střední hodnotou hustoty obyvatelstva 8—10 osob/km² (Marsina 1961, 619). V Polsku a Slezsku byla v první polovině 13. stol. hustota od 3,5 do 9 osob/km² a v oblasti dolního Poohří a Českého středohoří žilo na přelomu 11. a 12. století asi 8—9 osob/km², ale ve vlastním osídleném území asi 13—14 osob/km² (Žemlička 1978, 64). V polovině 11. stol. se někdy počítá v osídlených krajích Čech s hustotou 20,4 osob na km² a na území celých Čech 8,7 osob na km² (Boháč 1987, 76). Jiný pokus o stanovení hustoty obyvatel vychází z celkem dobře prozkoumaného Kloboucká (Kordiovský 1974, 1977). Na katastrech 10 obcí o rozloze 118 km²

bylo zjištěno 13 sídlišť. Předpokládáme-li, že sídliště byla alespoň v některém časovém úseku současná a že v jednom žilo současně 30—40 obyvatel, pak by počet obyvatel v oněch třinácti sídlišťích bylo 390—520 lidí, tj. 3,3—4,4 obyvatel na km². Postupy, při nichž se vycházelo z hustoty odvozené z jiných oblastí nebo z většího počtu obyvatel na jedno sídliště, se dospělo k číslu až 17 000 lidí žijících v té době současně na břeclavském okrese (Unger 1987, 93—94), což je výsledek maximalistický. Zdá se tedy, že nejpravděpodobnější byla sídlištní hustota odpovídající období velkomoravské říše.

Dosavadní výsledky výzkumu nám nedovolují charakterizovat zásahy do životního prostředí jinak než v předchozím období. Na dnešním břeclavském okrese nemáme zatím ani prokazatelnějších dokladů pro vnitřní kolonizaci, protože osídlena byla zhruba tatáž území jako před regrese 10. stol. Snad jen nálezy v Křepicích a Horních Bojanovicích nasvědčují postupné kolonizaci Hustopečská.

Osídlení ve 13. a 14. století

K rozhodujícím změnám nejen v zemědělství a řemesle, ale i v organizaci celé společnosti došlo ve 13. století. Souvisí s nimi i podstatné proměny v struktuře osídlení jako celku, tak i jednotlivých sídlišť. Podmiňujícím faktorem byla však jiná organizace společnosti.

Pro poznání života ve 13. a 14. stol. máme již dva druhy pramenů. Jednak jsou to prameny písemné a jednak archeologické. Z písemných pramenů jsou to především údaje obsažené v listinách, kronikářských zápisech, majetkové změny zaznamenávané od r. 1348 v zemských deskách a soudní pře v knihách pŕihonných a nálezových. Neocenitelným, a také dosud ještě plně nedoceněným, je pro naši oblast lichtenštejnský urbář, zaznamenávající povinnosti poddaných k roku 1414 (Bretholz 1930). Archeologické prameny přinášejí na břeclavském okrese poznatky především pro venkovská sídliště (Unger 1981).

Z obilovin byla pěstována na jižní Moravě nejen pšenice, ale i ječmen a proso, z luštěnin to byl hrách (Opravil 1980). Zdá se však, že i zde bylo důležitou plodinou žito, které v nálezů z druhé poloviny 13. stol. na zaniklé vsi Koválov u Žabčic bylo mezi obilkami nejčastější (Kúhn—Vrublová 1983). Doloženo je pěstování konopí na počátku 15. stol. (Bretholz 1930, 59). Od 13. stol. máme mnoho dokladů pro existenci vinohradů, velmi často zakládáných na osluněných jižních svazích. Ve svých důsledcích to vedlo k devastaci půdy způsobenou erozí, vzniku trhlin a zmol i k zanášení níže položených pozemků (Hurt 1969, 207). V okolí Mikulova, na svazích Pavlovských vrchů, u Hustopeč a Kurdějova bylo vinic tolik, že se staly důležitým zdrojem obživy mnoha lidí. Na polích té doby panoval již trojpolní systém, při němž jen třetina pozemků ležela ladem. Tak ovšem bylo méně půdy pro pastvu a také ve 13. i ve většině 14. stol. pozorujeme důraz na pěstování obilovin, které byly hlavním zdrojem obživy podstatně zvětšené populace. Přesto ale na sídlišťích té doby nacházíme četné doklady chovu koně, skotu, prasete domácího, ovce nebo kozy. Doložena je i drůbež. Obyvateli zemědělských usedlostí byli i pes a kočka (Peške 1981, Ambros 1984, Měřínský—Unger 1987, 12). Archeologické nálezy indikují silné zastoupení hovězího dobytka (Beranová 1975, 35), který pro hnojení polí měl větší důležitost než vepř. Méně byl rozšířen chov ovcí zaměřený především na mléko a vlnu (Beranová 1975, 37). Ovčácké nůžky jsou toho dokladem. Dobytek se většinou ještě pásł, a to dokonce i prasata, která nacházela vhodnou potravu na žaludech v lužních lesích. Dobrým dokladem toho je listina z r. 1454, podle níž vepři z Tvrdonic bývali hnáni do Luhů na žaludy (Zemek 1978, 177).

Pramenem poznání hospodářství ve 14. stol. na Mikulovsku, Drnholecku, Valticku a Břeclavsku je lichtenštejnský urbář z r. 1414, který je stále ještě odrazem po-

měrů velkého rozmachu 13. a prvních tří čtvrtin 14. stol. Základem celé hospodářské struktury byla lánová půda, tj. půda vhodná k zemědělskému obdělávání, rozměřená a přidělena jednotlivým poddaným. Byla buď ve velikosti celého lánu, nebo, mnohem častěji, jeho částí. V některých vesnicích drželi poddaní ještě jiná, tzv. urbaniální pole, z nichž se platilo zvlášť. Ne všechna půda byla rozdělena mezi poddané, ale existovala i půda obdělávaná vrchností ve vlastní režii prostřednictvím dvorů. Ačkoli na mikulovském panství byl lichtenštejnský dvůr v Mikulově, Pouzdřanech a Nejdku a na drnholeckém panství v Drnholci (Bertholz 1930, 18, 47, 67, 119), přesto hlavním zdrojem příjmů byly poplatky poddaných. Na rozdíl od velkého panství Lichtenštejnů nižší šlechta sídlící na tvrzích a dvorech měla zájem o hospodaření ve vlastní režii (Matějek 1970, 11—12). Zdrojem velkých příjmů byly vinohrady na mikulovském panství, kdežto na drnholeckém panství jsou vinohrady uváděny jen u Jevišovky, Hroznatic, Dobrého Pole, Novosedel a pustý u Vrbová, na valtickém panství u Valtic a Kelčina a na břeclavském panství nejsou uvedeny. Z toho je patrné, že vinná réva byla pěstována především tam, kde pro to byly nejvhodnější podmínky. Příjmy vrchnosti plynuly i z luk, zelinářských zahrad a sadů. S vařením piva souviselo i pěstování chmele doložené u Lednice, nebo i sběr chmele v lesích u Břeclavi (Bretholz 1930, 20, 71, 140, 181). Dopad na přírodu měl lov ptactva provozovaný na vinohradních horách u Strachotína, Burgmanic a Klentnice. Za povolení lovu dodávali ptáčníci ročně jednoho sokola (Bretholz 1930, 75). Jednalo se tedy zřejmě o lov se sokolem, který byl spojen i s ochranou vinohradů a lišil se od chytání ptactva do tenat-čízby, které je doloženo u Jevišovky a Nové Vsi na drnholeckém panství. Čízba byla asi dosti výnosná, když v Jevišovce vynášela vrchnosti kolem 50 kop grošů, což bylo asi tolik, co 5 lánových usedlostí (Bretholz 1930, 125, 129).

Pohledem do lichtenštejnského urbáře zjistíme, že rybolov byl provozován jednak na velkých řekách, především Dyji, Jihlavce, Svatce a Moravě, dále na příroze-
ných jezerech a také v rybnících. Předmětem zájmu rybářů byly především ryby, ale podle povinnosti vázící se k rybářskému úseku „Nieder Runsen“ odvádět ročně 2 libry „chrewssen“, se zdá, že lovení byli i raci. Rybářské revíry na Dyji začínaly u Přerova. Jevišovičtí rybáři lovíli jak na Dyji, tak i na Fladnici a Chatwasser. Několik velmi výnosných revírů, vynášejících vrchnosti ročně 908 grošů, bylo v Drnholci. Pro srovnání: lánová usedlost tamtéž vynášela 64 grošů, ale zemské mýto 2 048 grošů. V Novosedlích se lovily ryby jak v řece, z níž se platilo ročně 200 grošů, tak i v jezeře, které měla vrchnost ve vlastní režii a nájemci je museli pro vrchnost vylovovat. V dnes zaniklých Holenicích se Lichtenštejnům platilo z rybolovu v řece i jezeru 680 grošů a v dnes zaniklé Nové Vsi 240 grošů. Mušovští rybáři lovíli v Dyji a Jihlavě. V Dolních Věstonicích platil rybářský mistr vrchnosti ročně 48 grošů, což odpovídalo platu ze tří lánových usedlostí. Rybářství se tam provozovalo na Dyji, Svatce a Jihlavě. Revír dolnověstonických rybářů sahál až k Sturnicím, kde byly další výnosné rybářské revíry, z nichž některé byly pronajímány a některé loveny ve vlastní režii. Příjem ze dvou rybářských úseků dostávala vrchnost i u zaniklých Rewigenschakwicz. Také u Šakvic byly na Dyji rybářské revíry vynášející více než lánová usedlost. Ryby u pustých Mikulčic lovíli lidé z Milovic, Bulhar a Mikulova. Dále po proudu Dyje navazovaly na sebe rybářské revíry u Milovic, Bulhar, Nejdku a Lednice. Zvláště bylo vymezeno rybářství v Uherské Vsi, dnes zaniklé, k němuž patřila Dyje od Přítluk až po Podivín. U Břeclavi jsou doloženy rybářské revíry jak na Moravě, tak především na Dyji. Na Jihlavě u Pouzdřan příkladně vynášelo rybářství vrchnosti tolik, co dva lány (Bretholz 1930). Z přehledu vyplývá velká výnosnost vod samozřejmě nejen pro vrchnost, ale i pro rybáře samotné. Proto také ona pečlivá registrace všech rybářských revírů, které po celém toku na sebe plynule navazovaly.

Od 13. stol. byly na jižní Moravě budovány i rybníky. Jeden z nejstarších byl na

hospodářsky pokrokově vedeném majetku velehradského cisterciáckého kláštera v Přítluckách a Velkých Němčicích (Hurt 1934, 57). Podle urbáře z r. 1414 byly rybníky u Mikulova, Klentnice, Šakvic, Milovic, Lednice, Drnholce, Novosedel a Valtic. Žádný z těchto rybníků neměli poddaní v trvalém nájmu, ale zřejmě je zřídila vrchnost a hospodařila na nich ve vlastní režii, což bylo pro ni na počátku 15. stol. jistě výhodnější.

Dokladem rozvinuté a specializované výroby jsou především samotné výrobky, které nesou znaky velké zručnosti. Na některých nacházíme značky výrobců. Vesnického kováře v Kovalově, Bořánovicích a Přibicích dokládá větší koncentrace strusky. Pec domácí pálicích vápeníků z druhé poloviny 13. stol. se podařilo objevit při výzkumu na zaniklé vsi Topolany (Unger -Michna 1980). Urbář z r. 1414 uvádí vápenku, nebo spíše lom na vápenec (Chalichgrueb), u hradu Neuhausu na Pavlovských vrších (Bretholz 1930, 114—116). Samozřejmě, že řemeslníci byli soustředěni do měst. Zde jsme však na rozpacích, kdy jména v urbáři znamenají jen příjmení a kdy se jedná o obor činnosti.

Některá potravinářská odvětví jsou známa jak z měst, tak i z vesnic. Již v 13. stol. býval mlýn na Svatce někde u Unkovic (Hurt 1934, 64). Poměrně časté jsou mlýny především na Dyji, ale i na menších tocích. Vždyť jen u Mikulova bývaly původně tři mlýny, a to ve čtvrti „Neustift“, v městském příkopu a na Hnánici, přičemž r. 1414 byly dva prvé již pusté. Na mikulovském panství byly mlýny krom Mikulova i u Mušova, kde ze tří dva byly pusté, tři mlýny bývaly u Pouzdřan, pustý mlýn byl u Strachotína, po jednom mlýnu bylo u Přítluk, Mikulčic, Dolních Věstonic, Milovic, Nejdku, Uherské Vsi a Lednice. S mlýny souvisely i jezy, které zvedaly vodní hladinu a umožňovaly tak naplnění mlýnského náhonu. Jez byl mezi Mušovem a Dolními Věstonicemi, u Přítluk (Bretholz 1930, 40, 46). Na drnholeckém panství se uvádí mlýn v Drnholci pod hradem, mlýn o čtyřech kolech v Jevišovce a mlýn v Novosedlích (Bretholz 1930). Velký mlýn býval r. 1334 v Ladné (CDM VII, č. 34, str. 25) a starého data je mlýn na Dyji u Bulhar (CDM III, č. XL, str. 45—46). Z dalších potravinářských řemesel dokládá urbář z r. 1414 řezníky a pekaře. Zatímco v Mikulově bylo 19 masných lavič (z toho 14 obsazených), bylo jich ve Strachotíně 6, v Pouzdřanech 4, Šakvicích 2, Zaječí 2, v Drnholci blíže neurčený počet, v Břeclavi 3 a ve Valticích dokonce 32 (z toho 9 obsazených). Ve Valticích bylo i dalších 7 masných krámků, kde prodávali své zboží lidé z okolí. Nepoměrně méně je pekařských lavič. Jsou známy jen z Mikulova, kde jich bylo 9 (z toho obsazeno 5) a z Drnholce. Pivovar stával v Pouzdřanech. S potravinářským odvětvím do jisté míry souvisela i hospoda uváděná v Mikulově. Ve vesnicích měli důležité postavení kováři známi z urbáře v Dolních Věstonicích a Strachotíně. V obou případech byli osvobozeni od platů vrchnosti. Valtická ulice „Hafnergasse“ vděčí za svůj název tamním hrnčičům. Pro poznání úrovně hygieny mají význam i lázně, které byly běžné ve městech i na vesnicích (Bretholz 1930).

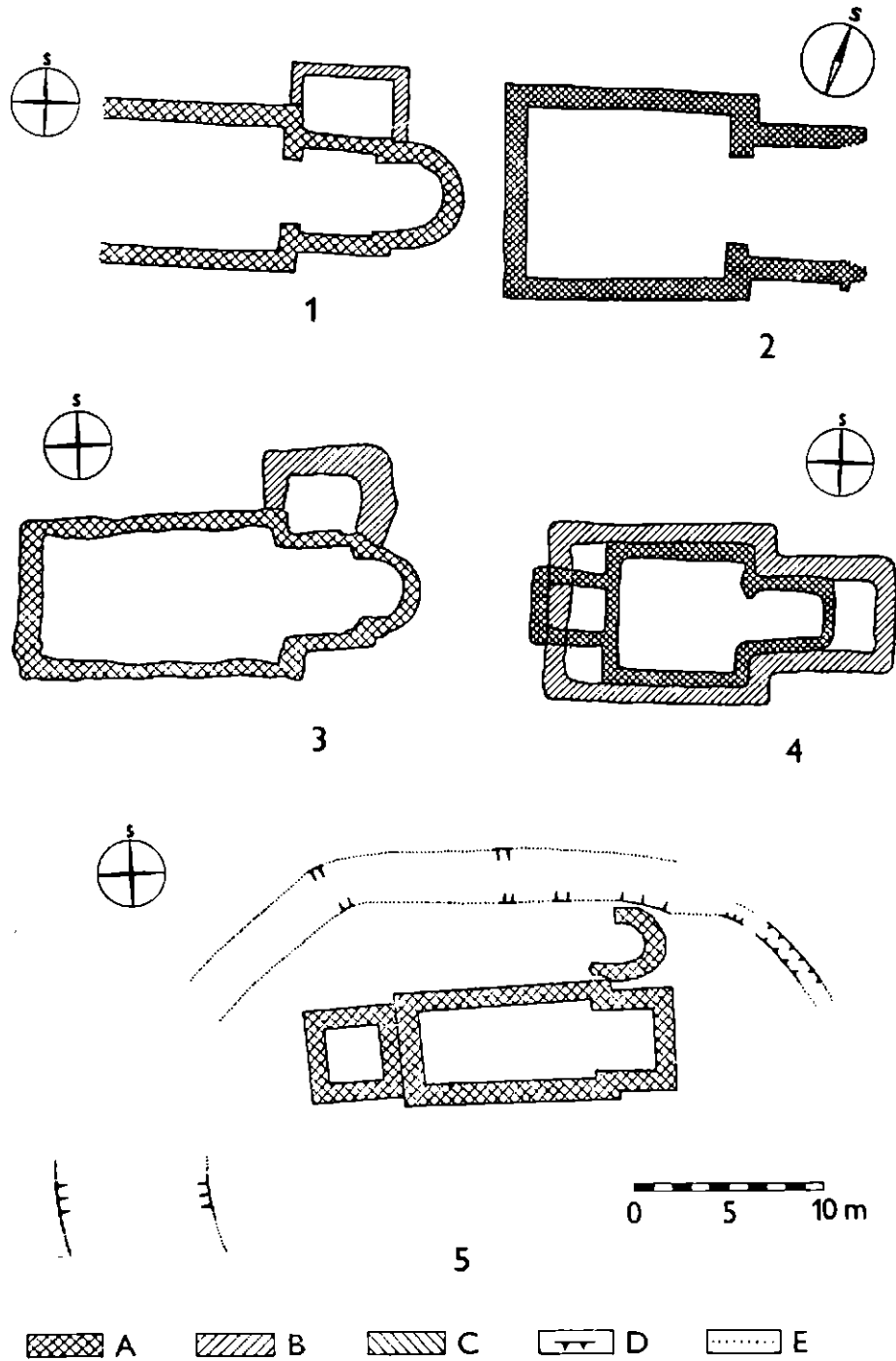
Nejčastějším typem sídliště tohoto období byly vesnice skládající se z poddanských usedlostí, někdy i feudálního sídla, dvora, kostela a fary. Jestliže archeologické výzkumy v posledních desetiletích znamenaly hodně pro poznání středověké vesnice na jihozápadní, západní a střední Moravě, pak pro jižní Moravu jsou k dispozici jen výsledky menších zjišťovacích výzkumů, které nic neříkají o celkové podobě zemědělské usedlosti. S ohledem na výsledky archeologických výzkumů v jiných oblastech Moravy (Nekuda 1981) musíme i zde předpokládat složitější víceprostorové domy s celou řadou hospodářských budov. Dosavadní výsledky výzkumů nasvědčují tomu, že kamene při stavbě bylo používáno jen ojediněle a že hlavním stavebním materiálem bylo dřevo a hlína. Mazanice dokládá stavby z trámů a proutí omazaných hlínou. Součástí hlavního obytného prostoru — jizby — byly pece, většinou asi hliněné. K hospodářskému vybavení usedlostí patřily i podzemní chodby — lochy, velmi často

objevované v prostředí zaniklých i nezaniklých jihomoravských vsí. Datovány jsou od doby 13. stol. Sloužily především jako zásobárny a místa k uložení různých předmětů (Unger 1987). Častým objektem nalézaným archeology v prostředí jihomoravské vesnice jsou zásobnicové jámy sloužící k uskladnění obilí. Veiké rozšíření obilních jam na středověkých vesnicích jižní Moravy bylo způsobeno především vhodným složením půdy. Různé mělčí jámy jsou patrně pozůstatky sklípků k uskladnění jiných viktualií (maso, mléko). Většinou jedinou zděnou stavbou na vesnici byl kostel. Do poloviny 13. stol. byly kostely stavěny ještě v románském, později v gotickém slohu. Právě na území břeclavského okresu, díky různým záchranným archeologickým výzkumům, víme toho poměrně hodně o románských kostelích v Narvicích, Přibicích, Mušově, Novosedlích a Divicích (obr. 2). Jednalo se o jednoduché stavby s obdélnou lodí, různě upraveným kněžištěm a někdy i s věží na západě a dalšími přístavky (Unger 1992).

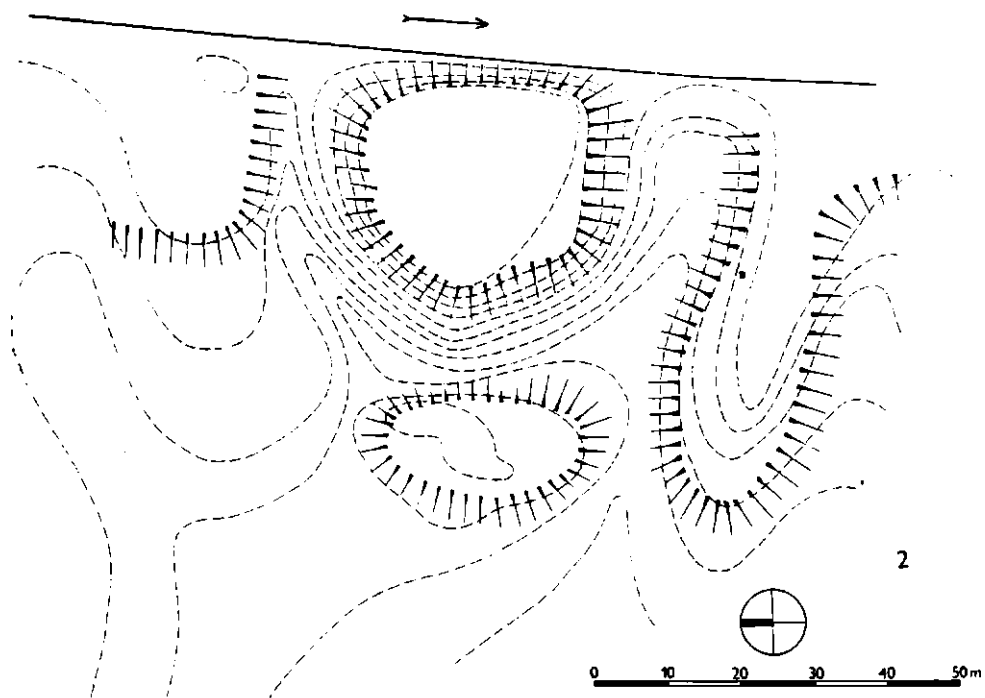
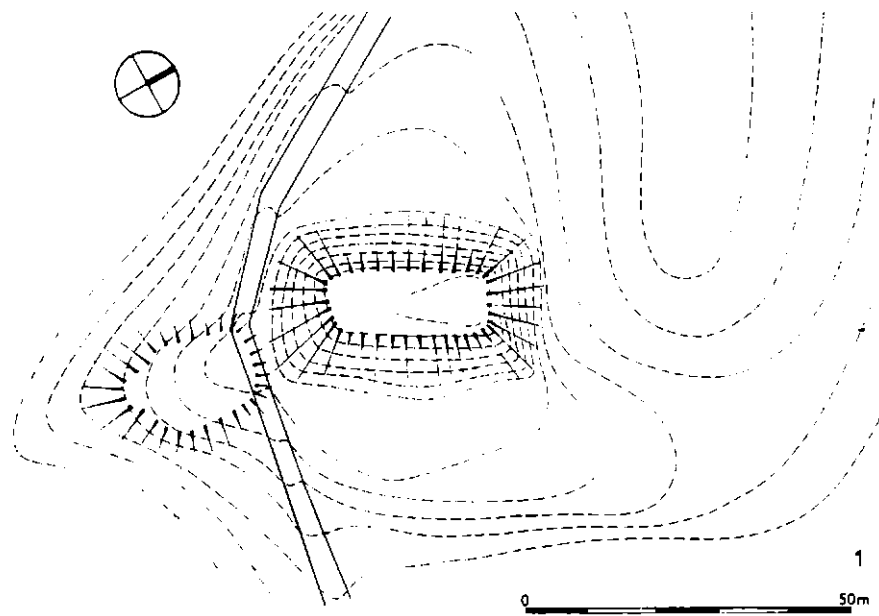
Součástí vesnic byly i dvory, na nichž jednak hospodařila vrchnost ve vlastní režii, jednak to byly sídelní dvory nižší šlechty, k nimž se někdy vázala povinnost vojenské služby. O konkrétní podobě dvorů nemáme představu, stejně jako toho nevíme mnoho o farách. Poněkud více jsme díky archeologickým výzkumům informováni o tvrzích. Asi od poloviny 13. stol. si příslušníci šlechty budovali na vsích opevněná sídla typu motte, jejichž jádrem byl uměle nasypáný, nebo z terénu vyřezaný kopeček, vysoký 3-6 m, obklopen jedním nebo více příkopy (obr. 3). Plošina na temeni byla kruhového, obdélného nebo čtvercového půdorysu o ploše kolem 200 až 300 m². Jako sídlo rodiny feudála sloužila jedna větší budova a krom toho zde byly budovy další. Zástavba byla ze dřeva a hlíny. Výškový rozdíl mezi terénem a plošinou motte byl překonáván rampou, jejíž úsek před branou byl ukončen padacím mostem. K jádru motte se často připojovalo i předhradí (Unger 1988). Spíše jen z analogií předpokládáme, že tato sídla byla spojena s hospodářským dvorem. Feudálních sídel tohoto typu bylo v druhé polovině 13. a asi i na počátku 14. stol. poměrně hodně. Jejich pozůstatky jsou dodnes patrné u Tvrdonic, Týnce, Velkých Bílovic, Hustopečí, Popic, zaniklého Alochu nedaleko Valtic a u zaniklých Divic poblíž Brumovic. Zdá se, že podobné sídlo bývalo i u Zaječí. Jak vypadala feudální sídla, známa jen díky zmínce v písemných pramenech, dnes přesně nevíme. Jde o tvrzíště „Puerchstall“ u Pouzdřan, tvrz v Sakvicích, která r. 1414 ještě existovala, „Puerschstall“ na pustých Mikulčicích, zaniklé feudální sídlo Bahnov u Jevišovky, chráněné příkopem, tvrz v Nejdku, tvrz či hrad v Ladné, tvrz v Němčičkách, Cvrčkovicích, Vlasaticích, nebo tvrz v Lednici. Tvrz v Nosíslavi, existující již ve 14. stol., bývala asi v místech domu č. p. 72. Naproti tomu feudální sídlo u Mušova je známo díky archeologickým výzkumům, ale v písemných pramenech o něm chybí zmínky. Další pozůstatky opevnění u Bulhar, Šitbořic a jinde stále ještě čekají na vysvětlení svého významu (Nekuda—Unger 1981, Unger 1988a). Zcela ojedinělou součástí vesnice na břeclavském okrese ve středověku byla komenda rytířského řádu johanitů, stávající nedaleko přibického kostela (Unger 1979). Velikost vsí byla značně rozdílná. Rozborem lichtenštejnského urbáře z r. 1414 i dalších pramenů bylo zjištěno, že vesnice se skládaly ze čtrnácti až sedmdesáti usedlostí. Nejčastější počet usedlostí byl mezi dvaceti a padesáti. Vesnická zástavba na jižní Moravě byla sevřená a pravidelná, protože jen tak měly význam brány, které se na noc zavíraly. Povinnost zavírat bránu měli někteří poddaní bez výjimky patřící k držitelům nejmenších usedlostí. Většinou byly ve vesnicích dvě brány, což může svědčit pro silnicový půdorys (Bretholz 1930, Nekuda 1982, 43).

O tom, jak ve 13. 14. stol. vypadala na jižní Moravě města, máme ještě mlhavější představu než o vesnicích. Archeologické výzkumy z jiných oblastí však jasně ukazují, že města zdaleka nevypadala tak, jako v renesanci či baroku se zděnými domy, zdobenými štíty a podloubími. Většina domů v městech a městečkách na břeclavském

Obr. 2. Archeologicky zkoumané kostely na okrese Břeclav z 13. stol. 1 — Příbice, 2 — Novosedly, 3 — Narvice (zaniklá ves), 4 — Divice (zaniklá ves), 5 — Mušov (zaniklá ves). Legenda: A — zdivo první stavební fáze z 13. stol., B, C — další stavební fáze. D — svah, E — doplněno.

Obr. 3. Šlechtické sídla typu motte. 1 — Popice, 2 — Týnec.

okrese byla jistě dřevohlinitá. Zděné byly asi jen kostely a některé další významnější budovy. Města mívala větší náměstí, kde se obchodovalo. Byla také pravidelně opevňována, protože v Mikulově uvádí urbář z r. 1414 městský příkop a Valtickou a Laašskou bránu. Na západním okraji Strachotína byl archeologicky zjištěn 3,5 až 4 m široký, ale mělký příkop z přelomu 14. a 15. stol., který vymezoval areál městečka (Měřínský 1985a). K městům se připojovala poměrně rozsáhlá předměstí vysloveně venkovského charakteru.

Z iniciativy panovníka nebo vyšší šlechty byly od 13. stol. stavěny kamenné hrady. Na dnešním břeclavském okrese jich nebylo málo. Části gotického hradu můžeme dodnes vidět v Mikulově, kde je nezakryty ani četné renesanční a barokní přestavby. Bez viditelných pozůstatků zmizel hrad v Drnholci stávající v místech dnešního zámku. Z břeclavského hradu je posledním zbytkem kruhová věž dochovaná v dnešní vinárně „Rotunda“. Takřka beze stopy zmizel hrad ve Valticích zcela pohlcený barokní přestavbou. Z hradů na Pavlovských vrších zůstaly jen zříceniny dokreslující charakter dnešní biosférické rezervace. Z boleslavského hradu jsou dnes viditelné příkopy a valy. Každý z těchto hradů měl ve středověku svoje zvláštní místo jako hospodářské, správní a vojenské centrum určitého území.

K nejstarším kamenným hradům patřila Břeclav, kde za královny Konstancie Uherské byl starší dřevohlinitý hrad důkladně přestavěn a opatřen mohutnou obytnou válcovitou věží o průměru 16,5 m a tloušťce zdí 5 m (obr. 4). Jak svou mohutností, tak datováním do první poloviny 13. stol. patří k unikátům naší hradní architektury (Plaček 1983, 64). Jak vypadaly další budovy tohoto zajímavého hradu, chráněného vodou a střežícího cestu do Rakous, nevíme.

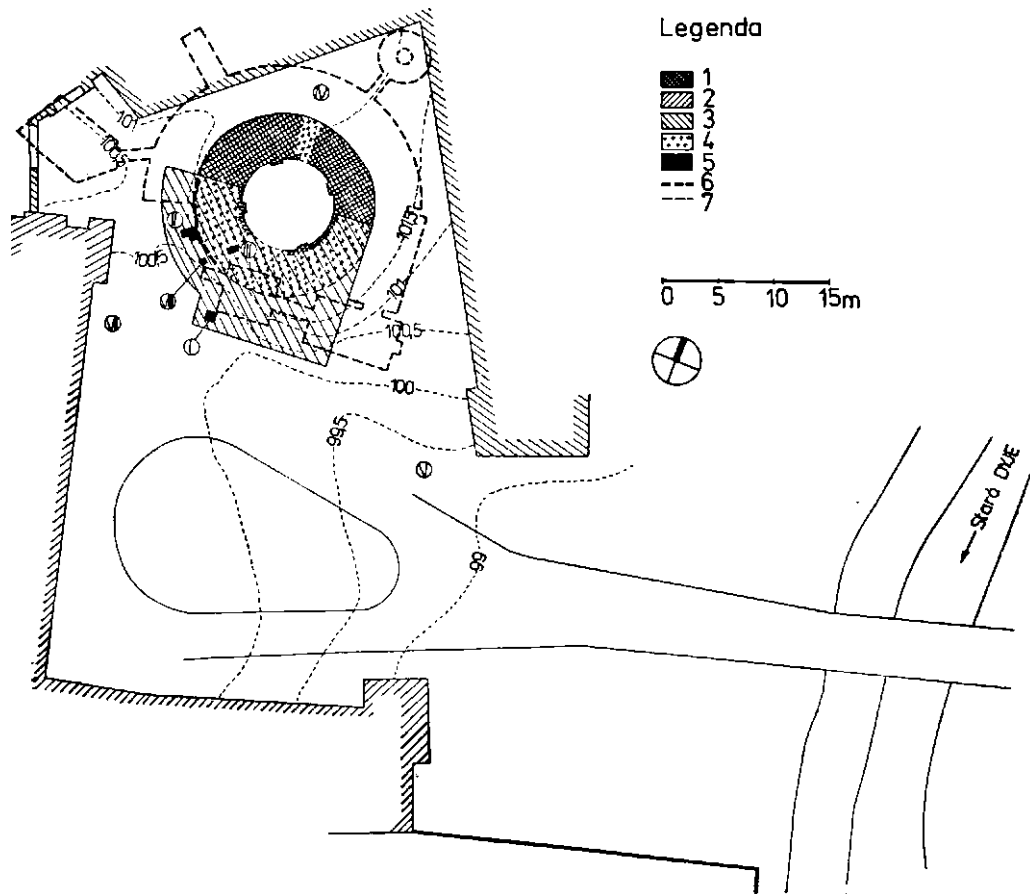
Jako zeměpanský hrad byly v první polovině 13. stol. založeny Děvičky nahrazující starší Strachotín. Stávaly v místech dnešní zříceniny. Úkolem hradu byla jak správa a zajišťování zeměpanského majetku, tak i ochrana důležité obchodní cesty vedoucí od Mikulova k Dolním Věstonicím a Měnínu. Správou hradu bývali pověřováni nikoli bezvýznamní feudálové. Prvním známým byl Štěpán z Medlova, předek známých Pernštejnů. Jméno hradu bývá odvozováno od prastarého zvyku, při němž byly kvůli nedobytnosti do hradeb zazdívány panny. Podoba Děviček v 13. stol. je nám neznámá. Existují určité náznaky toho, že hrad byl kolem r. 1260 zničen a obnoven až o třicet let později. V podstatě jeho nová podoba odpovídá dnešním pozůstatkům hradu s mohutnou obalovou zdí jako hlavním obranným prvkem, za níž byly ukryty všechny ostatní budovy (obr. 5). Velmi důležitý pro dějiny hradu byl rok 1334, kdy král Jan Lucemburský udělil hrad Děvičky i s městečkem Strachotínem a dalšími vesnicemi v okolí jako dědičné léno Hartneidovi z Lichtenštejna. Lichtenštejní na hradě nesídlili, ale spravoval jej jejich jménem purkrabí. Na hradě bývala i kaple (Unger 1985).

Třetím zeměpanským hradem v první polovině 13. stol. byl Mikulov, kde byla postavena na skalisku v nejvyšším místě hradního vrchu románská obytná věž lichoběžníkového půdorysu o rozměrech 12x18 m (Plaček 1983). Postupně byl hradní areál doplněn o věž a další obranné prvky dodnes patrné v zástavbě zámku. Mikulov se časem stal majetkem Lichtenštejnů a ve středověku i jejich hlavním sídlem.

Podle písemných pramenů přežíval až do poloviny 13. stol. starý podivínský hrad, jehož lokalizace je cílem mnoha prací (Hortvík 1986). Na existenci opevněného sídla přímo ve městě, které asi nebylo totožné s původním hradem, ukazuje listina z r. 1416 (Zemek 1978, 170).

Šlechtickým hradem byly Boleradice postavené potomky Lva z Klobouk na kopci jižně od vsi v trati „Paseky“. Pozoruhodný je velký hradní areál obdélníkového půdorysu o rozměrech 100x70 m, obklopený dodnes mohutným příkopem (obr. 6). Datování i podoba hradu jsou dodnes problematické, ale archeologické nálezy spolu

BŘECLAV 'Zámek'

Obr. 4. Břeclov-Hrad. Legenda: 1 — dochované zdivo z poč. 13. stol., 2 a 3 — dnešní zástavba, 4 — porušené zdivo, 5 — archeologické sondy, 6 — doplněný průběh zdiva věže, 7 — hranice mladší zástavby v okolí *vite*.

s písemnými prameny datují život na hradě od 13. do 15. nebo počátku 16. stol. (Unger 1988a).

Staviteli a prvními držiteli „Sirotčího hradu“ nad Klentnicí byli feudálové z významného rodu Sirotků (Orphani). Po smrti Siegfrieda V. Sirotka 1305 přešel hrad do držby Lichtenštejnů, kteří zde měli svého purkrabího. Hrad byl střediskem ne právě nejmenšího panství. Zřícenina hradu se rozkládá na dvou skaliskách oddělených průrvou (obr. 7). Na bývalém nádvoří jsou dodnes pozůstatky cisterny shromažďující dešťovou vodu (Unger 1985).

Původně zeměpanským hradem byl i Neuhaus nad Horními Věstonicemi. Nechal jej zbudovat bratr Karla IV. markrabí Jan Jindřich někdy mezi léty 1368 — 1375. Protože se jednalo o nejmladší z hradů na Pavlovských vrších, dostal jednoduché jméno Nový hrad (Neuhaus). Účelem hradu mělo být zabezpečení moravsko-rakouské hranice, ochrana důležité cesty a vytvoření jakési protiváhy rozsáhlých lichtenštejnských statků. Po smrti Jana Jindřicha se již r. 1380 dostal hrad do rukou Lichtenštejnů, kteří zde měli svého purkrabího. Zánik hradu bývá kladen do dvacátých let 15. stol.

Obr. 5. Hrad DEvický (podle D. iMenclové). Křížkované zdivo ze 14. stol., šrafované zdivo — pozdější přístavby.

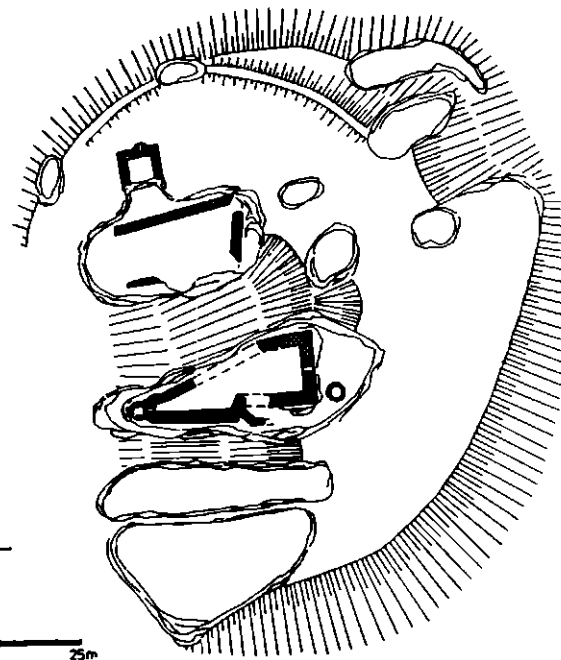
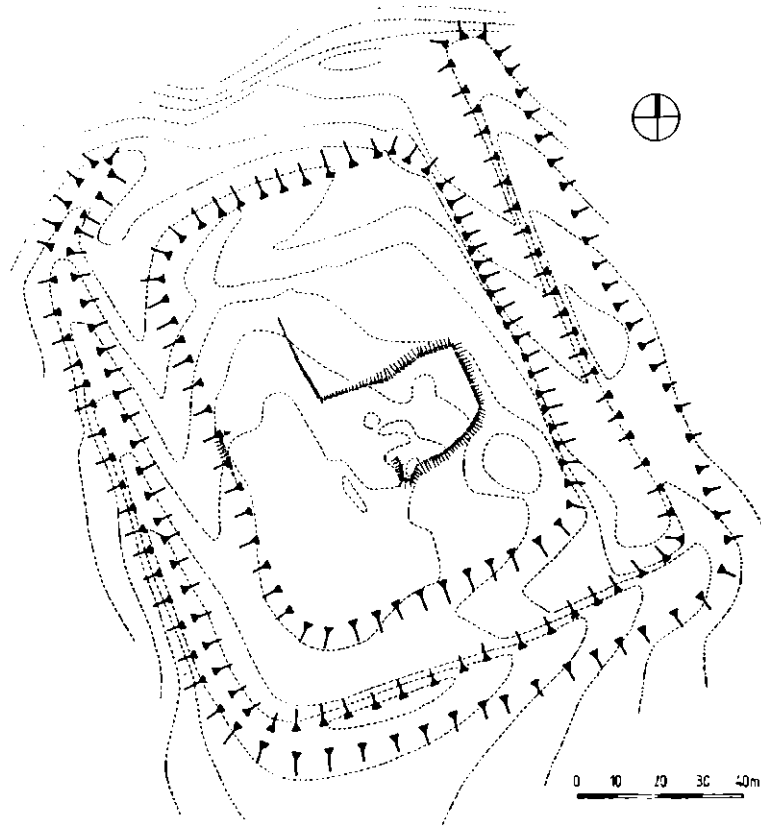
Hrad si podle dochovaných pozůstatků můžeme představit jako jednoduchou účelovou stavbu, jejíž hlavní částí byla věž situovaná nad srázem (obr. 8, 9). Z věže byla dobře viditelná část cesty na Brno. Na jihovýchod od věže za příkopem stávala budova, kterou při troše nadsázky můžeme nazvat palácem. Byla asi patrová a sloužila k ubytování purkrabího a nevelké posádky (Unger 1985).

Hrad ve Valticích byl postaven již snad koncem 12. stol. k zabezpečení Rakous proti Čechům. Postavili jej babenberští ministeriálové páni ze Seefeldu. Časem se dostal do rukou Kuenringů, Pottendorfů, Rauhensteinů a posléze i Lichtenštejnů. K roku 1387 je datován popis poloviny valtického hradu patřící Rauhensteinům, která sestávala z „ . . . věže u brány a všech obydlí ve směru k městu . . . až k zadní vysoké bráně a vedle toho až k hradbám spolu s nádvořím . . .“ (Zemek 1970, 51).

Nepochopili bychom asi správně celou strukturu osídlení břeclavského okresu ve středověku, pokud bychom si nevšimli blíže i středověkých cest, především těch, které měly základní význam pro dálkový obchod. Jak ukázaly některé speciální práce, trasy cest se během doby dynamicky měnily tak, aby co nejlepším způsobem spojoval důležitá místa (Vermouzek 1982, 1974, 1987). Nejvýznamnější byla cesta vedoucí z Vídně přes Brno nebo Měnin na Olomouc a dále na Krakov. Ještě ve středověku a vlastně i později jsou doloženy její dvě větve, z nichž jedna vedla přes Mušov, kde se dále dělila na trasu přes Pohořelice nebo Přibice. Druhá větev vedla přes Dolní Věstonice a Velké Němčice ve starší době na Měnin a od r. 1333 na základě rozhodnutí Jana Lucemburského přes Brno. Neméně důležitá byla i cesta spojující Břeclav přes Podivín a Hustopeče s Brnem. Dosud ne zcela vyřešena zůstává komunikace přes Drnholec, ale zdá se, že to byla další spojnice mezi Rakousy a Brnem, stejně jako cest přes Podivín a Lednici. Všechny tyto komunikace byly zabezpečeny hrady, v jejichž blízkosti se vyvíjela města.

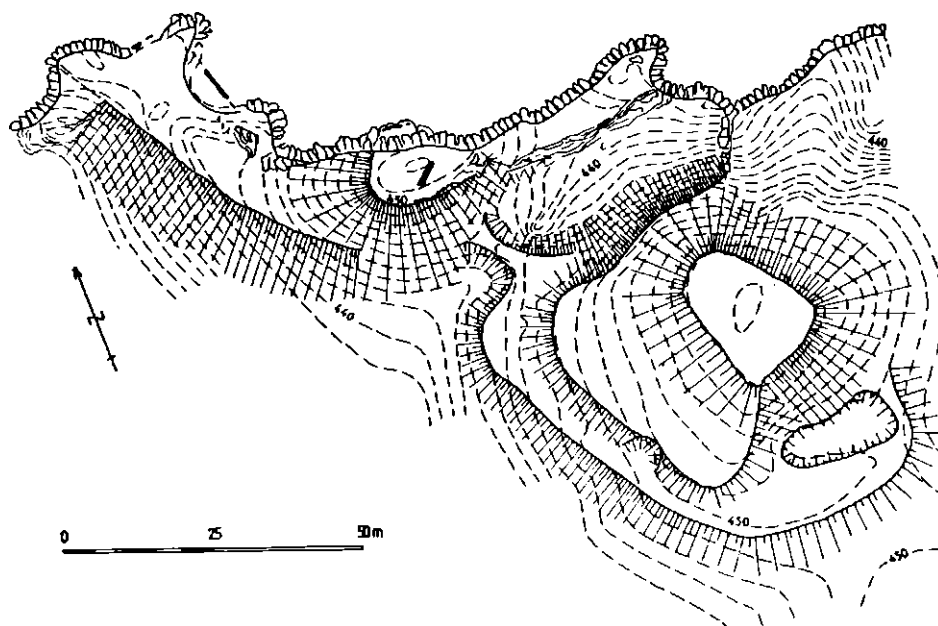
Důležitým faktorem pro poznání vzájemného působení člověka a přírody je i hustota osídlení. Ve 13. stol. vedle sídlišť, která se vyvíjela z předchozího období, vznikaly i vesnice založené z iniciativy feudálního vlastníka půdy. Z přelomu 13. a 14. stol. máme doloženo asi 75 sídlišť (obr. 1). Tento počet neodráží úplně skutečnost, protože jsou zaregistrována jen ta, která se v 13. nebo na počátku 14. stol. uvádějí v písemných

Obr. 6. Zbytky bolradického hradu.

Obr. 7. Širočův hrad u Klentnice.

pramenech, nebo ta, u nichž je existence doložena archeologickými nálezy. Na druhé straně některé ze vsí mohly být na přelomu 13. a 14. stol. již pusté. Platí to především o Waltersdorfu, ale v té době zanikly i původní Šakvice, respektive Čičovice, situované jižně od dnešní vsi, Všetaty, Mašovice a další. Ve srovnání s předcházejícím obdobím byly již osídleny Hustopeče s nejbližším okolím. Na mnoha místech jsou již doloženy hrady, tvrze, města a městečka. Počet známých sídlišť se oproti předchozímu období zvýšil asi o polovinu, ale rozhodně se zvýšil i počet usedlostí v jednotlivých vsích. Tak např. v Šitbořicích je k r. 1317 uváděno 20 lánů 13 podsedků (CDM VI, č. 110, str. 83), nebo v Trutmanicích r. 1330 20 lánů a dvůr (CDM IV, č. 395, str. 303). Mnohem úplnější obraz o struktuře osídlení máme až z přelomu 14. a 15. stol., kdy na dnešním okrese Břeclav existovalo asi 116 sídlišť, tj. měst, městeček a vsí. Některé vsi právě v této době zanikly. Jednalo se o Bohumělice, Mikulčice a Rewigenscheikvice na mikulovském panství i Themenau, Chottmansdorf a Königsbrunn na panství valtickém. U dalších sídlišť nejsme si vůbec jisti, zda v této době ještě existovala (Doublý, Houžvany, Brod nad D., Kamenec, Hlohovec, Nikidorf, Ottenthal, Plumlůvky a Skořice). Počet poddanských usedlostí a tak i počet obyvatelstva se dá nejlépe zjistit podle urbáře z r. 1414 pro panství Mikulov a Drnholec (Bretholz 1930). Rozhodující je počet obyvatel na jednu usedlost. B. Bretholz počítá pro Mikulov 5 lidí na usedlost (Bretholz 1930, XXXI). Jde zřejmě o mírně zvýšený norimberský koeficient, kdy se na jednoho berního poplatníka počítá 4,68 obyvatel (Maur 1983, 86). Jindy se na venkovskou usedlost počítá 4—9 osob (Radimský 1946, 76, Hosák 1967, 78, Nekuda 1975, 159). Někdy se zase uvádí na poddanskou rodinu ve vrcholném středověku 6—7 osob (Boháč 1987, 72). Zvláště pro městské obyvatelstvo se jeví tzv. redukční koeficient nižší než 4 jako nevhodnější (Čechura 1987). Z toho je zřejmá velká nejednotnost, z níž potom vyplývají i podstatné rozdíly v konečných výsledcích. Hustota obyvatelstva na mikulovském panství byla vypočtena tak, byly sečteny rozlohy katastrů Mikulova (včetně Bavor a Klentnice), Perné (byly zde i zaniklé Purkmanice), Horních Věstonic, Dolních Věstonic, Strachotína (kde byly i dnes zaniklé

Obr. 8. Hrad Neuhaus nad Horními Věstonicemi.

Obr. 9. Zbytky zdíva v severní části zříceniny Neuhausu.

Starnice), Pouzdřan, Pavlova, Milovic, Bulhar, Lednice (včetně Nejdka a dnes zaniklé Uherské Vsi). Plocha obnáší 117 km². Podle urbáře byli spočítáni osedlí krom Mikulova se zaokrouhlením na 5 (Klentnice -- 40, Purkmanice - 25, Perná — 65, Horní Věstonice •- 40, Dolní Věstonice — 30, Strachotín — 70, Starnice — 15, Pouzdřany 90, Pavlov - 40, Milovice — 35, Bulhary — 50, Nejdeč — 20, Lednice 105, Uherská Ves 20). Celkem 645 osedlých. Počítáme-li na jednoho osedlého 5 osob, dostaneme číslo 3 225 osob, které mohly žít na panství mimo město Mikulov. K tomu, abychom ověřili odhad B. Bretholze pro Mikulov, který počítá s více než 2 000 obyvateli (Bretholz 1930, XXXI), byli vypsáni jménem všichni osedlí, kteří drželi v Mikulově dvůr (Hof), nebo lán (Lehen), nebo jejich části. Těchto osedlých bylo 400. Vedle toho existovala v Mikulově velká skupina lidí, kteří drželi jen menší kus pozemku, vinohrad, event. masný nebo pekařský krámeček. Celkem jich bylo 137. Jednalo se buď o rodinné příslušníky osedlých, nebo osoby v podřízeném postavení, které měly svůj malý majetek. Dobře je to vidět z toho, že malý pozemek v „Hochstrass“ držel rychtářův pacholek (Bretholz 1930, 25). Podobná je situace i v mikulovském urbáři z r. 1560 (Řezníček 1966, 15). V urbáři z r. 1414 jsou zapsány i menší majetky manželek některých osedlých, především vinohrady, a také drobné majetky starých osob. Budeme-li na jednoho držitele dvora nebo lánu počítat 4–5 osob, dospějeme k číslu 1 600 až 2 000. Problémem zůstává ona skupina 137 jmenovaných držitelů drobných majetků. Ve většině případů se však jedná o osoby započítané u držitelů dvorů a lánů, takže je zvláště počítat nebudeme. V Mikulově žil ještě početný personál na dvorech, dále duchovenstvo, úřednictvo a služebnictvo Lichtenštejnů. Pro potřeby naší statistiky bude však stačit, počítáme-li s 2 000 lidmi, tak jako B. Bret-

holz. Pro srovnání Brno v té době mělo 6 500 - 8 100 obyvatel, Jihlava 4 600 a Znojmo 2 400-4 300 (Hoffmann 1961, Marek 1965). Sousední Valtice měly roku 1414 264 osedlých, tj. asi o třetinu méně než Mikulov. Velmi malým počtem je tam zastoupena skupina lidí držících jen pozemek. V jednom případě je uvedeno, že se jedná o mladého příslušníka rodiny Niczů (Bretholz 1930, 181). Kdybychom postupovali tak, jako v případě Mikulova, dostali bychom počet obyvatel 1 056- 1 320. Na celém mikulovském panství žilo tedy 5 225 lidí. Domníváme se, že toto číslo lze zvýšit o 10 %, abychom podchytili panské úředníky, sloužící, posádky hradů, personál na dvorech, duchovenstvo a případně i další obyvatele, kteří jinak v urbáři nejsou podchyceni. Dostaneme počet 5 747 obyvatel, což znamená 32 obyvatel na km². Obdobným způsobem byla na drnholeckém panství určena hustota 28 obyvatel na km². Počítáme-li pro mikulovské panství hustotu obyvatelstva 32 na km² a pro panství drnholecké 28 na km², pak lze z toho odvodit průměrnou hustotu obyvatelstva 30 na km² v úrodných oblastech jižní Moravy. Domníváme se, že na Hustopečsku a Kloboučku byla hustota menší. Bohužel pro exaktnější počty nemáme podklad. Z lánových rejstříků 17. stol. vyplývá, že na Kloboučku byla hustota obyvatelstva v té době asi o 20 % nižší než na Mikulovsku. Promítneme-li tento poměr zpět na přelom 14. a 15. stol., znamenalo by to tedy asi 25 osob na km². Vzhledem k tomu, že tato méně úrodná oblast zaujímá asi polovinu okresu, můžeme počítat s průměrnou hustotou obyvatelstva pro území celého okresu 28 obyvatel na km². Je pozoruhodné, že s úplně stejnou hustotou se někdy počítá v německé jazykové oblasti Evropy pro přelom 14. a 15. stol. (Boháč 1987, tab. 4). Při rozloze okresu 1 190 km² by zde žilo 33 320 osob, tj. zaokrouhleno na 33 000 lidí. Srovnáme-li to s počtem obyvatel, kteří zde žili někdy ve 12. stol., vidíme, že došlo k podstatnému rozvoji populace. Nyní bychom se mohli pokusit zpětně o odhad počtu obyvatel na přelomu 13. a 14. stol. Je zřejmé, že nárůst počtu obyvatel neprobíhal rovnoměrně, ale v první polovině 13. stol. došlo ke skoku, který podstatně zvýšil populaci. Tento stav se pak dále rozvíjel. Kolem roku 1400 zachycujeme situaci po 159 letech rozvoje. Nebudeme snad příliš daleko pravdy, když odhadneme počet obyvatel na dnešním okrese Břeclav kolem roku 1300 na 20 až 25 tisíc, tj. 16,8 21 osob na km² (Unger 1987, 100). Pro kontrolu můžeme použít zpětný výpočet za předpokladu ročního přírůstku 0,2-0,3 %, který se často používá (Šalkovský 1988). Pro období přelomu 13. a 14. stol. bychom získali počet obyvatel na území dnešního břeclavského okresu v rozmezí přibližně 24 500—27 000, což dobře odpovídá našemu odhadu. Stejným způsobem bychom pro polovinu 13. stol. získali počty obyvatel v rozmezí 21 000—24 500, tj. 17,6 až 20,6 osob na km². Pro srovnání v Německu se počítá kolem r. 1300 s hustotou 24 obyvatel/km², ale ve Flandrech dokonce 60 osob na km², ve Francii 35 osob na km² (Abel 1978, 50). Naším propočtům jsou bližší odhady pro německou jazykovou oblast (Boháč 1987, tab. 4). Přírozený přírůstek je však pojem značně iluzorní, protože třeba na mor v letech 1348/1349 zemřela v západní Evropě asi třetina obyvatel (Abel 1978, 52). Je třeba ještě zodpovědět otázku, odkud se vzal ten velký přírůstek obyvatelstva ve 13. stol. Částečně byl kryt nárůstem domácího obyvatelstva, vždyť v době dynamického růstu populace činily v okolí Mosely mezi léty 1000—1237 roční přírůstky obyvatelstva 0,47 %, „ Stejně tak v 16. stol. se pohybovaly roční přírůstky v západní a severní Evropě kolem 0,5 % (Abel 1978, 31, 104). Zvláště na jižní Moravě byl však přírůstek částečně kryt příchodem německého obyvatelstva. Na počátku 15. stol. bylo podle lichtenštejnského urbáře obyvatelstvo na Mikulovsku, Drnholecku a Valticku německé. V severnějších částech dnešního okresu bylo obyvatelstvo české, nebo zde byla území s obyvatelstvem smíšeným (Hosák 1967).

Krajina ve 13. a 14. stol. byla již značně poznamenána lidskou činností. Snad nejvýrazněji se to projevilo u vodotečí, kde především odlesňováním na horním toku a intenzivnější zemědělství byly příčinou častých povodní a sedimentace povodňo-

vých hlín, které někdy v mocnosti i několika metrů překrývají původní povrch doby hradištní (Opravil 1983). Na řece Dyji pozorujeme zcela zřetelně stěhování sídlišť do bezpečné vzdálenosti od vody na říční terasy. Na dolním toku Dyje je projevem tohoto procesu zánik sídliště z 11. 13. stol. západně od Lanžhota (Unger 1972). Do vyšší polohy byl přesunut i Podivín, protože stopy mladohradištního osídlení jsou patrné především v inundačním terénu jižně od dnešního města (Unger 1974, 14, Hortvík 1986, 88, Unger 1987). Mladohradištní sídliště v Rakvicích stávalo rovněž jižně od dnešní vsi. Dosvědčuje to jak známý poklad mincí, tak i početné zlomky keramiky (Unger 1984). Mimo zaplavovaná území byly počátkem 13. stol. přemístěny i Přitluky (Novotný 1971, 1975). Důsledkem povodní byly i škody na přítlucích pozemcích umocňované mlýnem a strouhou u Bulhar, o jejichž likvidaci byla r. 1244 uzavřena smlouva (CDM III, č. 60, str. 45–46). Až do přelomu 13. a 14. stol. existovalo sídliště jižně dnešních Sakvic ztotožňované s Cičovicemi, zpustlými počátkem 14. stol. Znovu vysazené Šakvice r. 1371 byly již situovány do míst dnešní vsi (Unger 1981). Do vyšší, před vodou chráněné polohy se přesunulo sídliště u Strachotína, i když osídlení na lokalitě „Petrova louka“ dokládají archeologické nálezy až do 14. stol. (Měřínský 1985a). Podobný proces se předpokládá i na pravém břehu Moravy (Vermouzek 1983, 80). Zápavy počátkem 15. stol. způsobily, že les „Ober- und Nieder Bensch“ u Milovic uschl ve vodě (Bretholz 1930, 111). Zápavy a sedimentace povodňových hlín byly jistě příčinou změny toku, vytváření meandrů a ramen, která dnes jen stěží můžeme rekonstruovat. Dostáváme se tak k velikému problému, jakým je rekonstrukce toku řeky v určitém časovém období. Možnosti rekonstrukce jsou jen velmi omezené a můžeme při nich vycházet z písemných pramenů i archeologických nálezů. U řeky Dyje byla v poslední době znovu nastolena možnost existence dvou ramen řeky mezi Novosedly až Ladnou ještě ve druhé polovině 13. stol. (Richter 1971, 19–20; Konečný 1988). Jižní rameno Dyje se vyvozuje z popisu hranic od J. Enikela v tzv. „Fürstenbuchu“, datovaném do doby 1278—1283 (Hosák 1967). Výklad jistě nepostrádá logiku, ale vzhledem k tomu, že v jiných úsecích popisu je J. Enikel nepřesný a závislý na starších předlohách (Schulz 1968), a také proto, že počátkem 15. stol. se v lichtenštejnském urbáři uvádí jen rybářství v místech dnešního toku Dyje, a nakonec také proto, že Enikelův text lze vyložit i tak, že hranice vedla po Dyji až k Svratce (rozuměj jejímu ústí do Dyje) a odtud dále opět po Dyji až do Moravy, nepovažujeme existenci jižního ramene Dyje v historické době za doloženou. Velmi složité hydrologické poměry byly jistě na soutoku Jihlavy, Svratky a Dyje. Mušovští rybáři lovili r. 1414 jen v Dyji a Jihlavě (Bretholz 1930). Z toho bychom mohli usoudit, že Svratka se původně spojovala s Dyjí východněji než tomu bylo v nedávné minulosti před výstavbou přehrad. Naproti tomu dolnověstoniční rybáři lovili jak na dolní a horní Jihlavě a na Dyji, tak i na staré Svratce, což by opět svědčilo pro to, že Jihlava tekla mezi Mušovem a Dolními Věstonicemi a Svratka východněji. Potvrzením toho je i lokalizace dřevěného mlýna (Holzmul), který ležel na Svratce, ale u Strachotína (Bretholz 1930, 39, 75). Stanovit místo soutoku Jihlavy se Svratkou nelze, protože jihovýchodně od Strachotína je údolní niva protkána mnoha rameny, která mohla ve 13.–14. stol. existovat současně stejně jako postupně. Z toho, že jak u Dolních Věstonic, tak i Strachotína je v urbáři uváděn jen most přes Dyji (Bretholz 1930, 41, 45), dalo by se soudit, že k soutoku obou řek došlo těsně před Strachotínem. Na existenci více ramen mezi Uherskou Vsí, Přitlukami a Podivínem ukazuje vyznačení revíru rybářů z Uherské Vsi (Bretholz 1930, 74).

Pokusit se můžeme i o rekonstrukci toku Jihlavy v 13.—14. stol. Lokalizace Bořanovic do míst nad stojatou vodou zvanou dnes „Jezero“ nasvědčuje tomu, že jedno rameno Jihlavy teklo kolem Smolína a Bořanovic k Přibicím a dále kolem Ivaně a Radměřic k Mušovu. Druhé rameno Jihlavy teklo kolem Cvrčovic a Pohořelic, kde se rozdělovalo a vytvářelo ostrov (Pohořelice 1973, 15). Dále pokračovalo toto rameno

k Narvicím, kde ještě r. 1517 se uvádějí řeky „... které jsou v kruhu tej pusté vsi“ (AČ XVII, 1899, 243). O toku Moravy od Mikulčic až po soutok s Dyjí mnoho nevíme. Na Trkmance mezi Terezínem a Kobylím bývalo velké jezero. Šumický potok, dnes ústící do Mlýnské strouhy, původně ústil do Jihlavy v místech, kde stávala ves Preser nebo Přeříž. Olbramovický potok se před vybudováním Lenovického (dnes Novoveského) rybníka a Vrkoče vléval do Jihlavy u Radměřic. Kromě toho existovaly vodní toky v místech, kde jsou dnes jen zcela nepatrné potoky nebo kde voda teče jen při zvýšené srážkové činnosti. Jako příklad lze uvést Topolany u Vranovic. Vodní toky se překonávaly broděním, přívozem nebo mostem, podle významu komunikace. Most je doložen lichtenštejnským urbářem u Dolních Věstonic, Strachotína, Drnholce a Břeclavi (Bretholz 1930, 41, 45, 118, 140, Bistřický-Spurný-Václavek-Zemek 1991, 208). Přívoz byl u Lednice (Bretholz 1930, 73) na méně významné komunikaci do Podivína.

Součástí krajiny byly ve 13.—14. stol. i lesy. O jejich rozloze si můžeme do jisté míry udělat představu z lichtenštejnského urbáře z r. 1414. Byly v něm zapsány jen lesy patřící Lichtenštejnům. Z charakteru zápisů o lesích na mikulovském panství zřetelně vyplývá, že se jednalo o lesy obhospodařované odborně za účelem těžby dřeva. Lužních lesů bylo poměrně dost od Mušova až po Břeclav. V názvech a popisech lesních oddílů se skrývá mnoho zajímavého z hlediska topografie zaniklých vsí a opevněných sídel. Najdeme zde zmínku o lese kolem tvrze v zaniklých Mikulčicích (Bretholz 1930, 112). U Nejdku je zase zmínka o lese zvaném Hradištěk (Purkchstellin, Bretholz 1930, 112). Jinou skladbu měly lesy na Pavlovských vrších, který bývaly kolem Sirotdčího hradu, Neuhausu i Děviček (Bretholz 1930, 114, 116). Méně toho již víme o lesích na drnholeckém panství, kde jim nebyla věnována v urbáři taková pozornost. Zato velká pozornost je věnována lesům u Břeclavi. Výslovně je uvedeno, že Lichtenštejnům patřil celý les mezi Moravou a Dyjí (Bretholz 1930, 140). V lesích se sbíraly žaludy, zřejmě jako potrava pro vepře (Bretholz 1930, 140, L. Hosák 1968, 60, předkládá termín „die aychellen“ jako lískové oříšky) a také se zde sbíral divoce rostoucí chmel (Bretholz 1930, 140). Jinak v té době se chmel již běžně pěstoval (Šmelhaus 1980, 146). Lesy byly, jak vyplývá z urbáře z r. 1414, dosti často prosvětleny loukami, které rovněž přinášely vrchnosti zisk. Zdrojem užitku a zisku byly i rákosiny, z nichž si mohli poddaní za tuhých zim brát palivo nebo materiál ke stavbě (Bretholz 1930, 124, 125). Výnosy lesů byly poměrně vysoké. Vždyť jen dřevo ze sedmi lesních oddílů u Mušova (Bretholz 1930, 109—110) mělo cenu téměř 10 000 grošů. Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že jihomoravská krajina ve středověku, přestože byla dosti intenzivně obhospodařována, nikdy nebyla proměněna v krajinu bez lesů, jak tomu bylo například na Drahanské vrchovině (Černý 1982).

Přirůstek obyvatelstva i intenzivnější hospodářství způsobily zásah do přírody již takového rázu, že docházelo ve větší míře k negativním jevům, které se projevíly záplavami a odumíráním lesů. V této době začaly na jižní Moravě ekologické problémy, s nimiž se těžko vyrovnáváme dodnes. Je pozoruhodné, jakým způsobem byly tyto problémy počátkem 15. stol. řešeny. Sídla z ohrožených území byla přesunuta a lesům a loukám v inundaci byla věnována zřejmě taková péče, aby přinášely užitek, který, jak jsme si ukázali, nebyl malý.

Literatura

- ABEL, W., 1978: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 3. vydání, Hamburg—Berlin.
AMBROS, C., 1983: Přehled nálezů zvířecích kostí na zaniklé vsi Topolany, AH 9, 96.
BERANOVÁ, M., 1975: *Zemědělská výroba v 11./14. století na území Československa*, Praha.
BISTRICKÝ, J.-SPURNÝ, F.-VÁCLAVEK, L.-ZEMEK, M., 1991: *Moravské a slezské listiny lichtenštejnského archivu ve Vaduzu (1173 -1380)*.

- BOHÁČ, Z., 1987: Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století, *Historická demografie* 12, 59-87.
- BRETHOLZ, B., 1930: Das Urbar der Liechtensteinischen Herrschaften Nikolsburg Liberec — Chomutov.
- ČECHURA, J., 1987: Teorie agrární krize pozdního středověku — teoretický základ koncepce hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech, *AH* 12, 129—140.
- ČERNÝ, E., 1982: K lokalizaci zaniklých středověkých osad a jejich plužin, *AH* 7, 253-262.
- DOSTÁL, B., 1978: Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska, *VVM* XXX., 129-155.
- HABOVŠTIK, A., 1985: Středověká dedina na Slovensku, Bratislava.
- HIMMELOVÁ, Z.—MĚŘÍNSKÝ, Z., 1987: Objekt s doklady výroby a distribuce šperkařských výrobků na hradisku „Vysoká zahrada“ u Dolních Věstonic (okr. Břeclav). In: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, Brno, 129—134.
- HOFFMANN, F., 1961: Jihlava v husitské revoluci, *Havl. Brod*.
- HORTVÍK, V., 1986: In media aqua Zwartka. Příspěvek k lokalizaci podivínského hradu, *JM* 22, 81-89.
- HOSÁK, L., 1967: Středověká kolonizace Dyjskosvrateckého úvalu, Praha.
- HOSÁK, L., 1968: Od nejstaršího pramenného údobí do husitských válek, in: Břeclav, dějiny města, Břeclav, 45 — 62.
- HURT, R., 1934: Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě I, 1205-1650, Olomouc.
- HURT, R., 1969: Vinařství, in: Břeclavsko, vlastivěda moravská, Bmo, 205 — 217.
- KONEČNÝ, L., 1988: K nejstarším dějinám Drnholecka, *JM* 24, 149-154.
- KORDIOVSKÝ, E., 1974: Přehled archeologických lokalit a nálezů z doby hradištní na Kloboučku (okr. Břeclav), *JM*, 13 — 21.
- KORDIOVSKÝ, E., 1987: Břeclavský zámek (archeologické nálezy), Mikulov.
- KRZEMIEŇSKÁ, B., 1986: Břetislav I.
- KUHN, F.-VRUBLOVÁ, I., 1983: Středověké obilí ze Žabčic (okr. Brno-venkov), *PV* 1981, Brno, 68-70.
- MAREK, J., 1965: Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. stol., Praha.
- MARSINA, R., 1961: O počte a hustote obyvatelstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia, *Hist. časopis* 9, 617 — 632.
- MATĚJEK, F., 1970: Břeclavsko v době předhusitské, *JM* 6, 5-15.
- MAUR, E., 1978: Základy historické demografie, Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), *AH* 6, 147—191.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1983: K problematice archeologického výzkumu řemeslné výroby 10. až první poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, *AH* 8, 41—68.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1985a: Archeologické lokality na katastru obce Strachotín (15589), okres Břeclav, *JM* 21, 214 -220.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1985b: Archeologické lokality na katastru obce Dolní Věstonice (03033), okres Břeclav, *JM* 21, 206-214.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, *PA* LXXXVII, 18-80.
- MĚŘÍNSKÝ, Z.-UNGER, J., 1987: Zaniklá středověká ves Koválov u Žabčic (archeologické nálezy), Mikulov.
- NEKUDA, V., 1973: Raně středověké typy sídlištních objektů ve Mstěnicích, *Čas. Mor. mus., vědy společenské* LVIII, 77-96.
- NEKUDA, V., 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonie, Brno.
- NEKUDA, V., 1982: Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad, *AH* 7, 33-63.
- NEKUDA, V.-UNGER, J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě, Bmo.
- NOVOTNÝ, B., 1971: Výzkum vesnického sídliště z pozdní doby hradištní u Přítluk (okr. Břeclav), in: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR I, *Uh. Hradiště*, 117-153.
- NOVOTNÝ, B., 1975: Moravské úděly a jejich raně feudální centra v 11.-13. století, *AR* XXVIII, 516-526.
- NOVOTNÝ, B., 1977: Počátky raně středověkého osídlení v prostoru Mikulova na Moravě a jeho hradu, *AH* 2, 211-218.
- OPRAVIL, E., 1981: Rostlinné zbytky z pravěkého sídliště a zaniklé středověké vsi, in: Unger J. a kol., *Pohořelice-Klásterka*, Praha, 96-101.
- OPRAVIL, E., 1983: Údolní niva v době hradištní, Praha.
- PEŠKE, L., 1981: Osteologické nálezy ze Sakvic, poloha Štěpničky, *AR* XXXIII, 88-89.
- PLAČEK, M., 1983: K typologii hradů na moravsko-slovenském pomezí, *Slovácko* XXV, 63 — 87.
- POHOŘELICE, 1973: 750 let města, Pohořelice.
- POULÍK, J., 1948-1950: Jižní Morava, země dávných Slovanů, Brno.

- PROCHÁZKA, R., 1986: Vývoj slovanské opevňovací techniky na Moravě v raném středověku, Kandidátská disertace, Brno.
- RADIMSKÝ, J., 1946: Vývoj obyvatelstva na Moravě do roku 1857, VVM I, 72-110.
- RICHTER, V. a kol., 1971: Mikulov, Brno.
- RUTTKAY, A., 1985: Problematika historického vývoje na území Slovenska v 10.—13. storočí z hľadiska archeologického bádania, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha—Bratislava, 141—185.
- ŘEZNÍČEK, J., 1966: Dva mikulovské urbáře z roku 1560, JM, 7-24.
- SCHULZ, J., 1968: Vývoj česko-moravsko-rakouské hranice na Landštejnsku a Novobystřicku do 2. poloviny 15. století, JM 4, 93-98.
- SNÁŠIL, R., 1975: Archeologie a vesnická sídliště 10.-13. století na Moravě, AR XXVII, 305-317.
- ŠALKOVSKÝ, P., 1988: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku, SIA XXXV-2, 379-407.
- ŠMELHAUS, V., 1980: Vývoj zemědělské výroby v Českých zemích v době předhusitské, Praha.
- UNGER, J., 1972: Keramické nálezy z mladohradištní osady u Lanžhota, JM 8, 151—153.
- UNGER, J., 1974: V. seminář pro zájemce o archeologii. Pomoc dobrovolných spolupracovníků archeologickému oddělení Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov.
- UNGER, J., 1979: K lokalizaci johanitské komendy v Přibicích (okr. Břeclav), AH 4, 273-280.
- UNGER, J., 1981: Hradištní a středověká osada u Šakvic, okr. Břeclav, AR XXXIII, 55-86.
- UNGER, J., 1984: Archeologická sbírka Rostislava Vajbara z Rakvic (okr. Břeclav), PV 1982, Brno, 101.
- UNGER, J., 1985: Hrad na Pavlovských vrších (archeologické nálezy), Mikulov.
- UNGER, J., 1987: Feststellungsgrabung in Podivín (Bez. Břeclav), PV 1985, Brno, 49.
- UNGER, J., 1988: Počátky středověkých opevněných sídel typu „motte“ na jihovýchodní Moravě, in: Rodná země, Brno, 207 - 220.
- UNGER, J., 1988a: Archeologické památky na okrese Břeclav, Mikulov.
- UNGER, J., 1992: Slovo archeologie k počátkům církevní architektury na jižní Moravě, okres Břeclav, JM 28, 1992, 7-33.
- UNGER, J. a kol., 1980: Pohořelice-Klásterka, Praha.
- UNGER, J.—MICHNA, P., 1980: Pece na pálení vápna ze zaniklé osady Teplaný u Vranovic (okr. Břeclav), in: Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, Brno, 18-29.
- VERMOUZEK, R., 1982: Mikulovská cesta, JM 18, 86-101.
- VERMOUZEK, R., 1983: Od Velké Moravy do husitských válek, in: Lanžhot, Praha, 66-93.
- ZEMEK, M., 1970: Město v době předhusitské (1300-1415), in: Valtice, 45-58.
- ZEMEK, M., 1978: Jižní Morava v lichtenštejnských listinách Vaduzu I, JM 14, 169 -185.
- ŽEMLIČKA, J., 1978: K charakteristice středověké kolonizace v Čechách, ČsČH XXVI, 58 -79.
- ŽEMLIČKA, J., 1980: Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století, Praha.

Zusammenfassung

Die Strukturänderungen in der Besiedlung Südmährens im 12. 14. Jahrhundert

Nach der Zerstörung des Großmährischen Reiches wurde die Landschaft Südmährens nicht entvölkert, sondern das Bevölkerungswachstum wurde geschwächt. Vom 11. Jhd. wurde die Siedlungsstruktur neu organisiert, aber im Grunde genommen hat der Besiedlungssystem aus der Zeit des Großmährischen Reiches fortgesetzt. Das Niveau der Landwirtschaft und auch der Viehzucht hat sich nicht zu viel geändert, was die bisherigen archäologisch erforschten & ländlichen Siedlungen, Burgwälle und ihre Vorburg- oder Marktsiedlungen bewiesen haben. Die Bevölkerungsdichte kann man in Südmähren auf 9,2 bis 10,0 Personen rechnen.

Die größte Veränderung geschah wie in der Landwirtschaft so auch im Handwerk im 13. Jhd. Die landwirtschaftliche Nutzfläche wurde verbreitet und besser bebaut. Zu den Getreidearten gehörten Weizen, Roggen, Gerste, Hafer, Hirse und Erbse. Auch die Weinberge sind seit dem 13. Jhd. belegt.

Für die Verhältnisse in der Landwirtschaft in Südmähren am Anfang des 15. Jhdts, ist von besonderer Wichtigkeit das Lichtensteinsurbar aus dem Jahr 1414. Die Bevölkerungsdichte zu dieser Zeit kann man auf 28 Personen pro km- rechnen. Die ganze Landschaft von Südmähren im 13. und 14. Jhd. zeigte die Spuren der menschlichen Tätigkeit.

Abbildungen :

1. Die Besiedlung des Bezirks Břeclav (Lundenburg) im 12.—14. Jhd. 1 Lokalisierte Städte, Märkte und Dörfer im 13.—14. Jhd. 2 — Dörfer des 13.—14. Jhdts, die nicht genau lokalisierbar sind, 3 — Burgen und Festen des 13. - 14. Jhdts, 4 wichtigste Kommunikationswege, 5 Besiedlungsgebiet des 12. Jhdts.

2. Archäologisch erforschte Kirchen auf dem Bezirk Břeclav (Lundenburg) aus dem 13. Jhd.
1 – Přibice, 2 – Novosedly, 3 – Wüstung Narvice, 4 – Wüstung Divice, 5 – Wüstung Mušov, A – Mauer aus der ersten Bauphase des 13. Jhdts., B, C – weitere Bauphasen, D – Hang, E – nachgetragen.
3. Adelsitze des Mottetyps. 1 – Popice, 2 – Týnec.
4. Břeclav (Lundenburg) – Burg. 1 – Mauer aus dem Anfang des 13. Jhdts., 2, 3 – heutige Bebauungssituation, 4 – zerstörte Mauer, 5 – archäologische Sonden, 6 – nachgetragener Verlauf der Turmmauer, 7 – Grenze der jüngeren Bautätigkeit in der Umgebung des Turms.
5. Děvičky-Burg (nach D. Menclová). Gekreuzte Mauer aus dem 14. Jhd., schraffierte Mauer sind spätere Zubauten.
6. Reste der Burg Boleradice.
7. Rosen und – Weisenstein bei Klentnice.
8. Burg Neuhaus bei Horní Věstonice.
9. Mauerreste im Nordteil der Burgruine Neuhaus.

